

גווילין נשרפין ואותיות פורחות תעלומת גורלם של ספרי-התורה שבקרקוב

אוריאל פיינרמן

מצאוהו לרבי חנינא בן תרדיון שהיה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהילות ברבים וספר תורה מונח לו בחיקו. הביאוהו וכרכוהו בספר תורה והקיפוהו בחבילי זמורות והציתו בהן את האור והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחום על לבו כדי שלא תצא נשמתו מהרה. אמרה לו בתו: 'אבא, אראך בכך?' אמר לה: 'אלמלי אני נשרפתי לבדי, היה הדבר קשה לי. עכשיו שאני נשרף וספר תורה עמי, מי שמבקש עלבונה של ספר תורה הוא יבקש עלבוני'. אמרו לו תלמידיו: 'רבי, מה אתה רואה?' אמר להן: 'גווילין נשרפין ואותיות פורחות'... (תלמוד בבלי, עבודה זרה, דף י"ח ע"א)

בניגוד לרוב בתי-הכנסת שבפולין, במיוחד בערים הגדולות כמו ורשה, לודז', לובלין או ביאליסטוק, הרי שבקרקוב ניצלו מרבית בתי-התפילה מהרס ושריפה. לאחר גירוש היהודים לגטו שברובע פודגוז'ה, החרים השלטון הגרמני את בתי-הכנסת שנותרו מאחור והסב אותם לשימושים אחרים, דבר שהציל אותם מחורבן. כך לדוגמה הפך ה"אלטשול" למחסן מדים עבור חיל-האוויר הגרמני, וה"ר" איזיקס שול" הוסב למחסן לתפאורות ולאביזרי-בימה של התיאטרון העירוני של קרקוב.¹ המבנים עצמם שרדו, אם כן, את ימי החורבן, ואולם נשאלת השאלה מה עלה בגורל תכולתם. מאות שנים של קיום יהודי בקז'ימייז' ניכרו, בין היתר, באוצרות בתי-התפילה. ארונות-הקודש המקושטים, אוספי היודאיקה, גביעי הכסף והמנורות התלויות על התקרות היו עדות לעבר המפואר של הקהילה העתיקה. מובן שהאוצר היקר ביותר של בני הקהילה היה מאות ספרי-התורה ובראשם ספר עתיק-יומין שנכתב על-ידי הרמ"א עצמו. לספר-תורה זה ייחסו קדושה מיוחדת, והיו קוראים בו בשמחת תורה בלבד. האיש אשר ניסה למנוע שתכולת בתי-הכנסת תיפול שדודה בידי המרצחים היה האדריכל יעקב שטנדיג. לפני המלחמה נמנה שטנדיג עם הפעילים החשובים של קהילת קרקוב. בין היתר, פעל רבות לקידום החינוך היהודי המקצועי, ודחף להקמת בית-הספר המקצועי על-שם חיים הילפשטיין, שלייד הגימנסיה העברית. כאדריכל תכנן שטנדיג עבודות עבור גופים פולניים, ביניהם הצבא הפולני, וכן ביצע הקמת מבנים חשובים עבור הקהילה היהודית, כמו בית-הספר המקצועי, אולם התעמלות, מושב זקנים ועוד. בתקופת הגטו עמד בראש משרד הבנייה של היודנראט, ובמחנה פלאשוב שימש כמהנדס ראשי של מרבית הבניינים החשובים. שטנדיג גם היה מהפעילים המרכזיים של התנועה הציונית בגליציה, ולאחר המלחמה עלה לארץ ישראל, שבה המשיך לתכנן בניינים כמו בית ציוני אמריקה. ב-1952 נפטר ונקבר בתל-אביב.

בתחילת מלחמת העולם השנייה נשבה שטנדיג כקצין בצבא הפולני. לאחר ששוחרר ממחנה המעצר הגרמני, חזר לקרקוב והתמסר להצלת אוצרות בתי-הכנסת. ברור היה שהנאצים יפגעו בשכיות החמדה של היהודים, ואולי אפילו יעלו באש את כל המבנים, כפי שעשו בליל הבדולח ברחבי הרייך ובבתי-כנסת רבים בפולין לאחר שפלשו אליה. בעידודו של ראש היודנראט הראשון של קרקוב, ד"ר מרק ביברשטיין, ששימש בתפקידו זה בחודשים הראשונים של הכיבוש, ביקש שטנדיג לאסוף את כלי-הקודש מבתי-הכנסת השונים, לאחסן אותם במקום מבטחים, למלא כרטיסיות-מלאי ואפילו להכין העתקים של ציורים וכתובות. באופן יסודי ביותר החל בעבודת רישום מדוקדקת של תשמישי-הקדושה, תחילה בבית-הכנסת הישן ובהמשך גם בשאר בתי-הכנסת של הרובע. במשך חודשים, כשהקור חודר לעצמותיו והפחד המתמיד מפני פריצה פתאומית של הגסטאפו רובץ מעליו, רשם שטנדיג כל פריט מידע אפשרי על החפצים השונים, כשהוא נעזר בספרו של פרופ' מאיר בלאבן על קהילת קרקוב. בתחילת חודש דצמבר 1940, ביצעו הגרמנים פעולה גדולה של החרמת רכוש יהודי, במהלכה שדדו כסף, זהב ותכשיטים יקרים. ראוי להזכיר שבאותו יום גם נרצחו יהודים אחדים אשר סירבו להצית בתי-כנסת.

¹ אמנם במאמרו "בתי הכנסת העתיקים בקרקוב", שהתפרסם בספר קראקא, קז'ימייז', קרקוב, בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב (עורך: אלחנן ריינר), כתב אוגניוש דודה (Eugeniusz Duda) שאין מידע מדויק מה עלה בגורלו של בית-כנסת "איזיק" בימי המלחמה (עמ' 288). ואולם נראה שיש לקבל את עדותו של הרב דוד כהנא, ששימש לאחר המלחמה כיו"ר ועד הקהילות בפולין, יו"ר מועצת הרבנים וכן כרב צבאי ראשי לצבא הפולני, שבית-כנסת "איזיק" הוסב למחסן תפאורות של התיאטרון העירוני. הרב דוד כהנא, אחרי המבול – חיי הקהילות בפולין לאחר השואה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א, עמ' 109.

הם נקברו בבית-העלמין שברחוב ירוזולימסקה, בחלקה שנועדה לקורבנות שנפלו על קידוש השם. באותו יום, ה-4 בדצמבר, גם נשדדו בתי-הכנסת על אוצרותיהם, כשהגרמנים מחרימים כלי-קודש יקרים, כתרי-תורה, גביעים ומנורות.

המעבר אל הגטו

עם הקמת הגטו ברובע פודגוז'ה, בחודש במרץ 1941, החליט יעקב שטנדיג לנסות ולהציל את כלי-הקודש הנותרים בבתי-הכנסת. פעולת ההצלה התרחשה ב-20 במרץ, הוא היום האחרון של הגירוש אל "רובע המגורים היהודי" – שהרי הגרמנים בקרקוב לא הרשו את השימוש במונח "גטו"! בסיוע של הקהילה היהודית אשר העמידה לרשותו אנשים ועגלות, העביר שטנדיג ביום זה אל שטח הגטו כ-150 ספרי-תורה כשרים ופסולים, וכן חפצי יודאיקה, מפות רקומות מבית-הכנסת הרמ"א ואפילו פנקסי קהילה עתיקים. את האוצר התרבותי והדתי הזה ריכז בבניין שנועד ליוזנראט ברחוב לימאנובסקי מס' 2, ליד שער הכניסה הראשי לגטו. היה זה מרוץ נגד הזמן, שהרי חייבים היו להעביר את המיטלטלין עד לשעה 21:00, שעת סגירתו הסופית של הגטו.

אם כי המבצע המזורז הוכתר בהצלחה, עדיין נותרו מאחור דברים רבים מתכולת בתי-הכנסת, כמו ארונות-קודש, מנורות-תקרה, שולחנות וספסלים. את הסידורים ואת ספרי הקודש ריכזו בבית-כנסת "אייזיק", מתוך תקווה שעוד יקבלו אישור להעבירם בבוא העת אל שטח הגטו. ואולם, ארבעה ימים לאחר הגירוש לפודגוז'ה, נדרש יושב-ראש היוזנראט באותם הימים, ד"ר ארתור רוזנצווייג, למסור לידי הגרמנים את המפתחות של כל בתי-הכנסת הנטושים. על-אף שאלה היו ימים לחוצים ביותר, שכן האנדרולומוסיה בגטו הייתה רבה, לא ויתרו שטנדיג ונציגי היוזנראט על הנכסים שנותרו מאחור, והם פנו בבקשה רשמית ל"טרויהאנדשטלה" (Treuhandstelle), היא הנציגות האזרחית הגרמנית, לאפשר את העברתה של תכולת בתי-הכנסת בקז'ימיז'. כיוון שתשובה רשמית לא ניתנה, ניסו נציגי הקהילה ליצור קשר עם הממונים הגרמנים על בתי-הכנסת. מאמצים אלה נשאו פרי, ורוב ארונות-הקודש וכן חלק מהסידורים והריהוט הועברו לבסוף אל שטח הגטו. רק על המנורות התלויות בתקרות לא היו הגרמנים מוכנים לוותר, שכן, לדברי שטנדיג, אלה נועדו לקשט את ארמונו של הגנרלגוברנאטור ד"ר הנס פראנק.

"מי בוזז את מי באמת?"

כאן המקום לציין, שהניסיון להציל ספרי-תורה ואוצרות אחרים לא היה מעשה ייחודי לעיר קרקוב. עדויות רבות מתארות כיצד השתדלו יהודים, לעתים בחירוף נפש, להציל את קודשי ישראל מציפורניהם של הנאצים. הרב שמעון הוברבנד, שהיה חבר בארכיון המחתרתי "עונג שבת" שבוורשה, סיפר על מספר מקרים כאלה, שבהם הסתכנו יהודים על מנת שספרי-קודש לא יחוללו. בין היתר תיאר את שהתרחש בבנדין שבשלזיה, כאשר הגרמנים העלו באש את בית-הכנסת, עם כניסתם לעיר בספטמבר 1939. אף-על-פי שכל יהודי שיצא מביתו נורה בו-במקום,

...כאשר פרצו הלהבות מבית-הכנסת, נדחקו ובאו לתוכו יהודים אחדים, ומר שלזינגר, בנו וחתנו בראשם. ניגשו אל ארון-הקודש ומבלי לשים לב ללבת-האש, שהתפשטה לכל העברים, הצליח כל אחד מהם להציל שני ספרי-תורה: ספר ביד, ספר ביד. אולם בהתקרבתם לפתח בית-הכנסת הבווער, נורו כולם בידי הרשעים ומתו מות קדושים.²

לא-פעם קרה שהניסיונות להציל את ספרי-התורה נעשו בידי יהודים שלא באו מרקע דתי. כך בפיוטרקוב, לאחר שהגרמנים הוציאו שלושים ספרי-תורה מבית-הכנסת של העיר והשאירו אותם במגרש חשוף תחת כיפת השמיים, החליט מר אברהם וייסהוף, מראשי מפלגת ה"בונד" וחבר הנהלת העיר בעבר, לנסות ולגנוב את הספרים, על-אף השמירה הקפדנית במקום. יחד עם חברים אחרים מה"בונד",

חדרו אל תוך המגרש מבעד לדלתו של בית יהודי, וכמעט לעיניו של השוטר אספו בזריזות את כל ספרי-התורה וחזרו באותה דרך שבאו. משחזר השוטר, לאחר זמן קצר, למגרש – שוב לא מצא אף ספר-תורה אחד. וייסהוף ואנשיו חילקו את ספרי-התורה

² הרב שמעון הוברבנד, קידוש השם, הוצאת זכור בני ברק, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 27.

בין היהודים. כעבור ימים אחדים הטעין אותם בעגלה של החברא-קדישא, הוציא אותם לבית-הקברות והטמינם שם.³

ניתן לומר שהצלת הספר היהודי נתפסה אצל רבים כחלק מהמלחמה נגד הצוררים הגרמנים. הגבורה היהודית, שמרבים לדבר עליה בכל הקשור למאבק המזוין, באה לידי ביטוי גם בהקשר למלחמה על הספר היהודי. הרב אפרים אושרי, שהתפרסם בתשובותיו ההלכתיות בגטו קובנה, תיאר כיצד פעל, ביוזמתו של רב העיר, הרב אברהם דב שפירא, להעביר את ספרי-הקודש אל שטח הגטו, עם הקמתו ברובע סלובודקה, בחודש אוגוסט 1941. במהלך המבצע הועברו עגלות מלאות ספרי-תורה וספרים רבים אחרים, ואולם, עם הזמן התברר שהגרמנים מתכוונים להשתלט על אוצרות היהודים, בעיקר על הספרים העתיקים, ולכן נחלצו יהודי הגטו, מכל השכבות והמעמדות, ב"מלחמתם למען הספר היהודי":

הייתי קשור למלחמה הזאת למען הספר בגטו קובנה ולפיכך נחרת בזיכרוני לנצח מאבק זה לאות הקדושה שלנו. יהודים מרודים, חשוכים ורעבים, שלא הייתה להם פת לחם לילדיהם, עשו את הספר הדתי והחילוני לאחיזתם האחרונה... הם ראו בספרי הקודש, ביריעות ספרי התורה, תוכן שכדאי לשמור עליו... במלחמה למען הספר התעלה אף החלש ביותר לגבורה מופלאה. למען הצלת הספר אחזו בתחבולות מפתיעות, המזעזע ביותר בעלילה זו הייתה ללא ספק מסירות נפשם של ילדי ישראל למען הספר.

כאשר ניתנה הפקודה למסור את כל הספרים היהודיים לשלטונות הנאצים במשך שלושה שבועות, וכל אשר ימצא ספר ברשותו ייענש, הבינו היהודים, כי הגיעה שעת המלחמה לספר היהודי וקיבלו על עצמם לעשות למען הצלת הספרים החשובים. זקנים ונערים חפרו בורות והטמינו שם ספרי-תורה וספרי שאלות ותשובות. אחרים גנזו ספרים עבריים בבתייהם למרות הסכנה הכרוכה בזה.⁴ [הדגשות שלי: א.פ.]

ונסיים עם אמירתו של הרמן קרוק, ממנהיגי ה"בונד" בפולין, שבגטו וילנה עבד ב"מטה מבצע רוזנברג" עליו עוד יסופר בהמשך:

מי בוזז את מי באמת, האם אנחנו את הגרמנים, או הגרמנים אותנו? המשחק תלוי, מי יקדים את מי. אם אנחנו את הגרמנים, אנחנו נהיה המנצחים, אם הם אותנו – אנחנו המפסידים.⁵

אל בית-ההללויות

עם סיום המבצע להעברת אוצרות בתי-הכנסת אל הגטו בקרקוב, ניגשו עובדי הקהילה לעבודת מיון, ניקוי וסידור. ואולם, היה ברור שלא ניתן לנוח על זרי הדפנה, שהרי בכל רגע נתון עשויים היו הנאצים להופיע ולהחרים את האוצרות. מסיבה זו כונסה ישיבה מיוחדת בהשתתפותם של כעשרה רבנים. ההצעה שעמדה על הפרק הייתה לקבור את ספרי-התורה, וכך להציל אותם משריפה וחילול השם. הרבנים נטו לקבל את ההצעה, אך בתנאי שספרי-התורה יוטמנו בכדי-חרס, דבר שעשוי היה להבטיח את שימורם של הגווילים. כיוון שברור היה שרכישת מאות כלי-חרס לא תתבצע ללא ידיעתם של הגרמנים, נפסלה האפשרות של הטמנה באדמה.

הפתרון שהתקבל לבסוף בא מכיוונו של שטנדיג. הרעיון היה להעביר את ספרי-התורה אל בית-ההללויות הגדול שבבית-העלמין החדש ברחוב אברהמה 3. בית-העלמין הזה, שנחנך בשנת 1932, היה האחרון אשר הוקם על-ידי קהילת קרקוב עתיקת-היומין.⁶ הוא שכן בדרומה של שכונת פודגוז'ה, ליד בית-העלמין שברחוב ירוזולימסקה 25, ששימש את הקהילה היהודית של פודגוז'ה.

³ שם, עמ' 26.

⁴ הרב אפרים אושרי, **חורבן ליטא**, ניו-יורק תשי"ב, עמ' 89-95.

⁵ הרמן קרוק, **יומן מגטו וילנה**, YIVO Institute for Jewish Research, ניו-יורק תש"ך, עמ' 64.

⁶ בית-העלמין הראשון של הקהילה הוקם, בתחילת המאה ה-14, ליד שכונת היהודים שבעיר קרקוב. היהודים התרכזו אז ב"רחוב היהודים" (Ulica Zydowska), כיום רחוב סנט אנה, ליד האוניברסיטה היאגלונית. בית-העלמין שכן מחוץ לחומה, לא הרחק משער היהודים. בשל הסכסוכים המתמידים עם הסטודנטים של האוניברסיטה, גורשו לבסוף יהודי קרקוב, והם הצטרפו לקהילה היהודית של העיר קז'ימייז', שנוסדה עוד במאה ה-14 על-ידי המלך קז'ימייז'.

בכניסה לבית-העלמין שברחוב אברהמה עמד בית-טהרה עצום ממדים, הבנוי בסגנון מזרחי - ביזנטי, עם שלוש כיפות שהאמצעית התנשאה לגובה של 20 מ'.⁷ רעיונו של שטנדיג היה להחביא את ספרי-התורה בעליית-הגג את בית-ההלוויות. באותה עת, חודש מרץ 1941, עוד לא דובר כלל על הקמת מחנה פלאשוב במקום, ולכן הרעיון של הטמנת הספרים בבית-העלמין נראה מוצלח ביותר. כעבור ימים אחדים, החל המבצע של הוצאת 150 ספרי-התורה מהגטו והעברתם לבית-העלמין החדש. לשם כך, ניצל היודנראט יהודים שעבדו כפועלים בבית-הקברות, ואלה העבירו מידי יום ספרי-תורה והסתירו אותם בעליית-הגג של בית-ההלוויות. לאחר שהמבצע הוכתר בהצלחה, נעלו את דלת הברזל, טייחו את הכניסה לעליית-הגג וסילקו את הסולם שבעזרתו ניתן היה לטפס למעלה. שטנדיג והמעורבים במבצע חזרו לגטו בתחושת סיפוק, ו"יהדות קרקוב נשמה לרווחה".⁸

בית-ההלוויות של בית-העלמין החדש ברחוב אברהמה

פועלו של תאדאוש פאנקיייוויץ'

מתברר שגם לאחר העברת הספרים אל בית-ההלוויות, עוד נותרו ספרי-תורה אחדים בגטו קרקוב. כך בספרו "בית-המרקחת בגטו קרקוב", הזכיר הרוקח תאדאוש פאנקיייוויץ' את הימצאותם של ספרי-תורה בגטו. כשהטבעת סביב אוכלוסיית הגטו התהדקה יותר ויותר, החליט פאנקיייוויץ' לבנות מחבוא מיוחד בחדר הראשון של בית-המרקחת:

כאן, במקום שאינו נראה לעין מבחוץ, החזקנו ספרי-תורה וטיפלנו בהם לפי הזרכתו של ד"ר ארמר. הוא אמר לנו, שמי שמציל ספר-תורה אחד, כאילו הציל עולם ומלואו. ידענו, שספרי-תורה חייבים לעמוד זקופים, מכוסים במעילים מקטיפה רקומה. כך החזקנו אותם וכך הם זכו להישמר אצלנו עד סוף המלחמה.⁹

בית-העלמין הראשון של יהודי קז'ימייז', שהוא אם כן השני בקרקוב, שכן ברחוב שירוקה עצמו, מול הכניסה כיום לבית-הכנסת הרמ"א. בית-העלמין הזה, שנקרא "המגרש הגדול" או "בית-העלמין הישן" (Stary Cmentarz), היה קטן בהיקפו, וכבר בשנת 1551 יצא מכלל שימוש. עד השואה היה בית-הקברות הקטן מוקף בחומות. כיום, מסומן השטח בגדר סמלית. בית-העלמין הצמוד לבית-כנסת הרמ"א, שנפתח בשנת 1552, היה השלישי בקרקוב והוא כיום העתיק ביותר בעיר. הוא שימש לקבורה עד סוף המאה ה-18, כשהשלטון האוסטרי הוציא צו על סגירתו. בתחילת המאה ה-19 נחנך בית-העלמין שברחוב מידובה, על שטח שלפני השואה הגיע ל-220 דונם. כשבית-קברות זה החל מתמלא עד אפס מקום, נחנך בית-העלמין שברחוב אברהמה, שהוא החמישי והאחרון לקהילת קרקוב.

⁷ על מלאכת הבניין, שארכה כעשר שנים, ניצח המהנדס אדולף שיודמאק, שגם זכה בפרס על ההישג האדריכלי.

⁸ יעקב שטנדיג, **פלאשוב – התחנה האחרונה של יהדות קראקוב** (תרגום מפולנית: ד"ר אריה באומינגר), הוצאת "המנורה", תל-אביב 1970, עמ' 179.

⁹ תאדאוש פאנקיייוויץ', **בית-המרקחת בגטו קרקוב**, יד ושם בשיתוף עם ארגון יוצאי קרקוב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 148.

לאחר המלחמה העביר הרוקח את ספרי-התורה ל"וועדה ההיסטורית היהודית" שבקרקוב. כיום, מוצג בתערוכה שבבית-המרקחת ספר-תורה אחד, אשר הוסתר בידי פאנקיוויץ.¹⁰

בניית מחנה פלאשוב

אם כי התנאים בגטו קרקוב היו קשים פחות מאשר בגטאות אחרים, כמו וורשה או לודז', בכל זאת נפטרו בו מידי חודש כ-50 יהודים. תחילה הובאו המתים לקבורה בבית-העלמין שברחוב מיודובה, ואולם עם המעבר אל הגטו סגרו הגרמנים את בית-העלמין הזה, וכן את בית-הקברות שברחוב ירוזולימסקה, והוציאו פקודה שרק בבית-העלמין החדש שברחוב אברהמה ניתן לקבור את המתים. בחודשי הסתיו של שנת 1942 החלו הגרמנים לבנות את הצריפים הראשונים של מחנה פלאשוב. המחנה הורחב שוב ושוב, ולבסוף הקיף גם את שטחם של בית-העלמין של יהודי פודגוז'ה ברחוב ירוזולימסקה ושל בית-העלמין החדש ברחוב אברהמה. המצבות פורקו, השטח נחרש, ולא נותר זכר לחלקות הקבורה.¹¹

ואולם, בית-ההלוויות המפואר, ובתוכו האוצר היקר, לא נהרס בידי הגרמנים. מפקד פלאשוב, אמון גת, החליט להפוך אותו לאורוות סוסים, כשחדרי הטהרה משמשים לדיר חזירים וללול אווזים, מעשה אשר בוודאי פגע ברגשותיהם של היהודים הכלואים במחנה. עם כל הכאב, עדיין ידע קומץ של אנשים, ובראשם יעקב שטנדיג, שמעל הסוסים והחזירים הטמאים טמונים בקדושה ובטהרה ספרי-תורה, פרוכות נהדרות וחפצי ערך אחרים.

פיצוץ בית-ההלוויות

בקיץ של שנת 1944, החליטו הגרמנים להכניס מסילת-ברזל אל תוך שטח המחנה, על מנת להאיץ את קצב הגעת הטרנספורטים והוצאתם. לשם כך, נהרסו כל הבניינים שהיו על התוואי המתוכנן, ביניהם המפקדה ובית-ההלוויות המונומנטאלי. תחילה פוצץ האגף השמאלי בעל הכיפה הנמוכה. כעבור שבועות אחדים, בחודש יולי 1944, פוצץ גם חלקו המרכזי של בית-ההלוויות. על המאורע הזה, שהשאיר רושם רב על האסירים היהודים ולהבדיל גם על הקלגסים, נותרו בידינו עדויות של ניצולי המחנה, וכן תמונות שצולמו בידי הגרמנים עצמם. לדוגמה, ביומנו מתקופת שהותו במחנה פלאשוב, רשם אברהם בוסק את שהתרחש ב-10 ביולי 1944: "בית טהרת המתים פוצץ בחומר-נפץ".¹² היומן, שנכתב במשך 17 חודשים והוסתר בבקבוק מתחת ליסודות אחד הצריפים, נתגלה בחודש אוגוסט 1945 בידי בן אחיו של המחבר, יוסף בוסק. כיוון שהיומן נכתב בתנאי מחתרת, כשסכנה ברורה רובצת מעל המחבר, אין להתפלא מכך שהאירוע מוזכר במשפט קצר וללא הרחבות. לעומתו יעקב שטנדיג תיאר בספרו, שנכתב לאחר המלחמה, את הזכור לו מרגע פיצוץ בית-הטהרה:

...מפקד המחנה הכין לקראת המאורע הזה חגיגה גדולה. הוא הזמין את חברת מרעיו לחזות בפיצוץ הבניין, והציבור המוזמן מן העיר הסתכל בהנאה רבה איך יצירה יהודית נוספת יורדת לטמיון. וזה תיאור המאורע: ביום יפה ובהיר בשעה 1:30 אחר-הצהריים הודיעו החוצצרות כי רגע הפיצוץ מתקרב. כל הדרכים בתחום 300 מטר נסגרו. כשנשמעה החוצצרה השלישית, בוצע הפיצוץ על-ידי לחיצת הכפתור החשמלי, והאבק עם תמרונים-העשן האדום התרוממו לגובה כמה מאות מטרים. רק כשהתפזר העשן אפשר היה לראות שהבניין המרכזי התמוטט כולו תחתיו. במראה הפיצוץ חזו כמעט כל האסירים, הן מצריפי-הדיר והן מצריפי בתי-המלאכה, ורגשי-כאב ותאוות-נקמה ניבטים מעיניהם.¹³

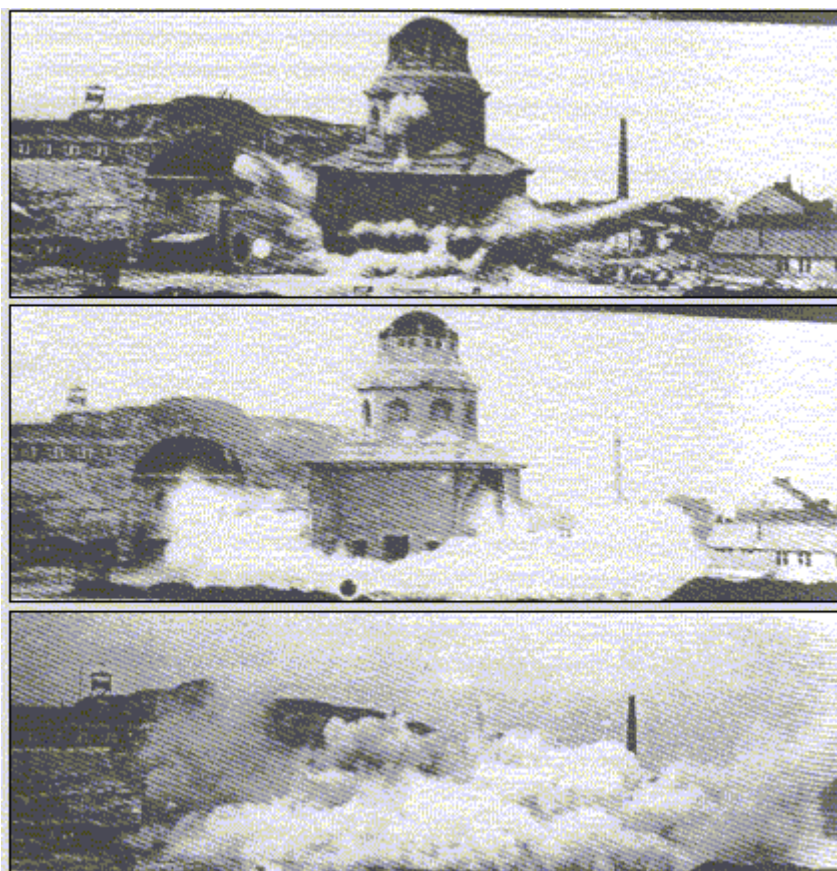
¹⁰ גם יוסף בוסק, בספרו **והאיל לא נאחו בסבך**, מזכיר את הימצאותם של ספרי-תורה בגטו, ובמיוחד מתאר את תולדות ספר-התורה שאביו החזיק בקפידה, עד למעבר הבלתי-נמנע למחנה פלאשוב. יוסף בוסק, **והאיל לא נאחו בסבך – קורות חייו של אברהם 1939-1944**, מורשת וספריית פועלים, תל-אביב 1986, עמ' 24-25.

¹¹ כיום, עומדת מצבה אחת ובודדה בשטח לשעבר של בית-העלמין של פודגוז'ה, היא מצבתו של חיים יעקב אברהמר, שנפטר בשנת 1932. ליד "הבית האפור", שבו שכן המשרד של בית-העלמין החדש של יהודי קרקוב, חודשה לאחרונה מצבתה של שרה שנירר, שהלכה לעולמה בשנת 1935.

¹² אברהם בוסק, **יומן מחנה הריכוז פלאשוב (קראקוב) – 9.3.1943 – 29.7.1944**, מתוך: ילקוט מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', חוברת ל"ה, כסלו תשמ"ה, עמ' 28. וכן יוסף בוסק, **והאיל לא נאחו בסבך – קורות חייו של אברהם 1939-1944**, מורשת, תשמ"ו, עמ' 110.

¹³ שטנדיג, **פלאשוב**, עמ' 147.

בעקבות הפיצוץ נשאר האגף הימני בלבד, כיוון שהייתה בו תחנת-שאיבה, ואולם גם הוא נהרס לאחר המלחמה. את שרידיו ניתן לראות כיום בשטח שמאחורי המצבה המחודשת של שרה שנירר, לא הרחק מ"הבית האפור".

פיצוץ בית-ההלוויות לשעבר במחנה פלאשוב ב-10 ביולי 1944

השאלה, כמובן, היא מה עלה בגורלם של 150 ספרי-התורה שהיו טמונים בבית-ההלוויות. האם ניזוקו ונשרפו עם הפיצוץ של המבנה בקיץ 1944? או שהאוצר נתגלה בידי הגרמנים עוד לפני כן? שטנדיג עצמו נכח במקום ביום הפיצוץ, שכן הופקד עליו להכין את מלאכת ההריסה של המבנה, מתוקף עבודתו במשרד הבנייה של המחנה. ברור מעל לכל ספק, שאם האוצר היה מתגלה באותו האירוע, היה הדבר נודע לו. תעלומת גורלם של ספרי-התורה והחפצים האחרים נותרה פתוחה, ובספרו על מחנה פלאשוב, שנכתב מיד בתום המלחמה, הזמין שטנדיג את החוקרים וההיסטוריונים לפתור אותה:

אינני יודע מתי זה קרה ואינני בטוח אם יודע מישהו מתי גילו הגרמנים את המחבוא שלי, ולאן לקחו את הכול. יש להניח שהאוצר הועבר מחוץ למחנה, אפילו מחוץ לקראקוב. במקום, כלומר בתוך המחנה, לא חוסל האוצר, כי היינו יודעים על כך. נדמה לי כי בפראנקפורט על נהר מיין נמצא מכון גרמני לחקר התנ"ך. מי יודע, אולי משרד התעמולה המקומי בקראקוב העביר את האוצר למכון בפראנקפורט, ומתפקידיה של הוועדה ההיסטורית לגשת לחקירה ולחיפוש האוצר.¹⁴

"המכון לחקר השאלה היהודית" ו"מטה מבצע רוזנברג"

שטנדיג הפנה, אם כן, את הקורא למכון גרמני שבפראנקפורט על נהר מיין. כוונתו הייתה ל"מכון לחקר השאלה היהודית", שהוקם ביוזמת אחד האידיאולוגים החשובים של המפלגה הנאצית, אלפרד רוזנברג. מטרת המכון, אשר נחנך בחודש מרץ 1941, הייתה לחקור את "הבעיה היהודית" על כול היבטיה, ועל כן ביקשו מנהליו, בין היתר, לאסוף ספרות יהודית מקורית. לשם כך, המכון נעזר ב"מטה מבצע רוזנברג",

¹⁴ שטנדיג, פלאשוב, עמ' 180.

שמישמתו הייתה להחרים אוצרות תרבותיים, ספרותיים ואמנותיים בארצות הכבושות, דוגמת ציורים ופסלים של אמנים מפורסמים ממוזיאונים שבצרפת. בעניין היהודי ידוע ש"מטה מבצע רוזנברג" אסף ספרים עתיקים, תשמישי קדושה וכול פריט שעשוי היה לתרום ל"מחקר" על תולדות העם היהודי והיהדות. אחד המקומות החשובים שה"מטה" מצא בו כר נרחב לפעולתו היה העיר וילנה. ב"ירושלים דליטא", עיר ואם בישראל מדורי דורות, פעלו כמה מוסדות מחקר וספריות יהודיות, מהחשובים בעולם היהודי שלפני מלחמת העולם השנייה. ביניהם ראוי להזכיר את "המכון היהודי המדעי" (Yivo) ואת ספריית סטראשון, שנוסדה עוד בסוף המאה ה-19 ואשר הכילה כ-35,000 ספרים. כעשרים יהודים עבדו עבור "מטה מבצע רוזנברג" בוילנה, ביניהם הרמן קרוק אשר הוזכר לפני כן. גם הם ניסו להציל את מה שניתן מאוצרות התרבות היהודית, כשהם מסתירים אותם בקירות בנויים, במרתפים ומבערות, או מבריחים אותם אל הגטו כאילו מדובר בחומר הסקה לתנורים. שטנדיג העריך, שיתכן כי ספרי-התורה שהוסתרו במחנה פלאשוב הגיעו, לבסוף, ל"מכון לחקר השאלה היהודית", אולי בסיוע של "מטה מבצע רוזנברג". ואולם, עדות שנגבתה לאחרונה עשויה לשפוך אור חדש על גורלם של ספרי-התורה.

שרידי בית ההלוויות – באדיבות ארכיון בית לוחמי הגטאות

עדותן של אילונה טרגר ואווה סלומוביץ

בחודש אלול תשס"ה, אוגוסט 2005, הדרכתי בפולין משלחת מבית-ספר פלך והאולפנא לאמנויות שבירושלים. לאחר שאשת העדות, מרים עקביא, סיפרה את סיפורה במחנה פלאשוב, ביקשה אחת התלמידות, בשם שירה טרגר, לתאר את שעבר על סבתה באותו מחנה. בעיניים דומעות, סיפרה, בין היתר, כיצד הוכרחה הסבתא, זמן מה לאחר הגעתה לפלאשוב, להעביר ספרי-תורה ממקום למקום עד שלבסוף הועלו באש.

מובן שלמשמע הדברים האלה, ניגשתי מיד אליה וביקשתי פרטים נוספים. התברר לי, שהסבתא, אילונה טרגר, מתגוררת בברוקלין שבניו-יורק. עם החזרה ארצה, נוצר קשר ראשוני עם אימה של שירה, סוניה, שהיא כלתה של אילונה. סיפרתי לה על התעלומה של ספרי התורה בקרקוב, ולבסוף סוכם שכשאילונה תשהה בארץ, במהלך חודש תשרי, ניפגש כולנו במטרה להעשיר זה את זה. ואכן, הפגישה התקיימה בין ראש השנה ליום הכיפורים תשס"ו.¹⁵

אילונה טרגר נולדה בשם שרה פייגע לקס בשנת 1926, בעיירה זריצ'ה שבצ'כוסלובקיה. המשפחה כללה ארבע בנות ושני בנים, והייתה קרובה ברוחה לחסידות מונקץ'. לאחר הפלישה הגרמנית להונגריה, החל מסע הייסורים של המשפחה. תחילה הועברו לעיירה אירשיבה ובהמשך לגטו שבעיר המחוז מונקץ' (Munkachova).¹⁶ באמצע חודש מאי 1944 הגיעה אילונה לאושוויץ. כעבור שלושה ימים, ב-23 במאי, הועברה עם שתיים מאחיותיה למחנה פלאשוב, שבו נכלאה לתקופה של שלושה חודשים. בהמשך

¹⁵ בפגישה השתתפה גם ידידתי דבורה גלר, שנוסף להובלת השיחה בשפה האנגלית גם סיכמה את תוכן הדברים, ועל כך תודתי הנאמנה.

¹⁶ בין שתי מלחמות העולם הייתה מונקץ' העיר הראשית בחבל קרפטורוס, במזרחה של צ'כוסלובקיה. בסוף שנת 1938 הועבר החבל לידי הונגריה, ותולדות היהודים בו היו מעתה כגורלם של יהודי המדינה.

שוב הועברה לאושוויץ, עד שהשתחררה לבסוף במחנה ברגן-בלזן. כל אחיותיה של אילונה שרדו את השואה, אך אביה ואחיה נספו. עם הגעתה לפלאשוב, הוכנסה אילונה לצריף ילדים לשעבר, אשר התפנה ימים אחדים קודם לכן, עם גירוש הילדים במשאיות לאושוויץ. כעבור זמן מה, נלקחה לעבודה בשטח בית-העלמין, עם קבוצה של עשרות אסירות. אילונה:

ושם, בבית העלמין, היה מבנה, שהכניסו אותנו לתוכו. היו שם ספרי-תורה וספרי גמרא. ספרי התורה היו ללא המעילים. כשנאמר לנו להוציא אותם בידינו ממש, החלו הנשים לבכות. עד אז לא נגענו מעולם בספר תורה חשוף. האסירות קרעו קצת בד מהשמלות, כך שספרי התורה לא יונחו ישירות על האדמה. הגענו לבור, ושם נצטוו לנו להניח את ספרי התורה. הגרמנים שפכו דלק והעלו אותם באש...

האירוע הזה התרחש ביום השני של חג השבועות! הגרמנים ידעו שאותו היום הוא חג מתן תורה של היהודים. הבנות הביטו אחת בשנייה, ושאלו כיצד הקב"ה מאפשר לדבר כזה להתרחש...

לאחר מתן העדות, ביקשנו לדעת אם יש עוד אדם נוסף, היכול להעיד על מה שהתרחש באותו היום. אילונה הפנתה אותנו לאחותה, אווה (חווה) סלומוביץ, הצעירה ממנה בשנתיים והחיה אף היא בברוקלין. בנה של אילונה, יצחק, הציע ליצור קשר מידי עם אווה. עדותה הטלפונית הוסיפה פרטים נוספים, המשלימים בצורה ברורה את הסיפור:

הוכנסנו למבנה גדול בעל כיפה עגולה. בתוכו היו אתי חפירה, שנועדו לקבורת מתים. עלינו במדרגות לעליית-הגג ומשם הוצאנו את ספרי התורה. בקומנדו העבודה היו כמאה בנות. לקחנו את ספרי התורה ואת ספרי התלמוד, והלכנו אל הצד השני של המחנה, לבור גדול שבו היו יורים באסירים. כיוון שלא רצינו להניח את הספרים על האדמה הטמאה, קרענו חלק משמלותינו. שם נשרפו ספרי התורה. הבנות בכו. אותו יום – יום טוב שני של חג השבועות היה.

גב' אילונה טרגר בעת הריאיון בירושלים

השתלשלות האירועים

נדמה שעתה ניתן לשחזר את מהלך האירועים בצורה מדויקת.

סוף חודש מרץ 1941 – העברת ספרי-התורה לבית-ההלוויות שבבית-העלמין אברהמה.

14 במאי 1944 – **גירוש הילדים לאושוויץ** – אקציה זו זכורה היטב אצל ניצולי פלאשוב, לרבות התאריך המדויק שלה. כך אברהם בוסק הזכיר אותה ביומנו: "14/5 – מסדר ומשלוח גירוש לאושוויץ. כל אלה שהוכרו כבלתי-מועילים לפני שבוע, כל הילדים כ-330... כ-22 ילדים ניצלו רשמית וכ-10 ילדים בלתי-רשמי. העמידה במגרש המסדרים נמשכה עד 3 אחר-הצהריים"¹⁷. ברור שעוד לפני כן נערך הפיצוץ של האגף השמאלי של בית ההלוויות, שהרי שטנדיג כותב שלאחר הפיצוץ הזה הניחו את מסילת הברזל אל תוך מחנה פלאשוב, ושמשם יצאה הרכבת של ה-14 במאי¹⁸. בתאריך עברי אותו יום היה כ"א באייר.

19 במאי – **הגעת טרנספורט מאושוויץ** – חמישה ימים לאחר הסלקציה הגדולה, הגיע מאושוויץ טרנספורט של 900 נשים מהונגריה. גם האירוע הזה מוזכר אצל בוסק: "19/5 – כ-900 נשים, כולן מהונגריה, מכפרי הקארפאטים, הגיעו למחנה דרך אושוויץ. הכול נלקח מהן. נותרו כמעט ערומות ונשלחו הנה רק בשמלות בד..."¹⁹. אותו יום היה כ"ו באייר.

23 במאי – **הגעת אילונה ואווה לפלאשוב** – באותו יום, הגיעו אילונה ואווה לפלאשוב, כך על-פי עדות עצמן. גם טרנספורט זה הגיע לפלאשוב דרך מחנה אושוויץ. אותו יום היה ראש חודש סיוון.

29 במאי – **יום טוב שני של חג השבועות** – **יום שריפת ספרי-התורה** – אילונה, אווה ועוד עשרות אסירות נוספות נלקחו לבית-ההלוויות לאסוף את ספרי-התורה. האגף השמאלי של המבנה כבר לא היה קיים, כך שספרי התורה עדיין היו, ככל הנראה, מתחת לכיפה הגדולה. האסירות אספו את הספרים והבילו אותם אל הצד השני של המחנה, ככל הנראה אל ה"חויבה גורקה", היא הגבעה של ההוצאות להורג של אסירי פלאשוב, הנמצאת כיום למרגלות האנדרטאות. הגרמנים שפכו דלק על ספרי-התורה והעלו אותם באש.

10 ביולי – **פיצוץ בית-ההלוויות** – באותו יום התרחש הפיצוץ השני והגדול של בית-ההלוויות. היה זה יום שני בשבוע, י"ט בתמוז, יומיים לאחר צום י"ז בתמוז²⁰ ואין לנו אלא לסיים, באופן סמלי, עם המשנה במסכת תענית (פרק ד' משנה ו'), המזכירה את חמשת האירועים שאירעו בשבעה-עשר בתמוז: נשתברו הלוחות, ובטל התמיד, והובקעה העיר, ושרף אפוסטמוס את התורה, והעמיד צלם בהיכל"..."

¹⁷ יוסף בוסק, והאיל לא נאחז בסבך – קורות- חייו של אברהם 1939-1944, מורשת, תשמ"ו, עמ' 107.

¹⁸ שטנדיג, פלאשוב, עמ' 41-42.

¹⁹ יוסף בוסק, שם, עמ' 108.

²⁰ למעשה הצום היה באותה השנה בי"ח בתמוז, כיוון שי"ז בתמוז חל בשבת.